

Јелена Крунић

(Универзитет у Новом Саду)

СИГНАЛИЗАМ И ЕЛЕКТРОНСКИ МЕДИЈИ

Сажетак:

У раду се бавимо односом сигнализма и нових медија, односно утицајем нових, електронских медија на сигналистичке ствараоце. Значај сигнализма у контексту нових медија преваходно је у чињеници да сигнализам стоји на почетку електронске ере у српској књижевности. Пре свега, пажњу ћемо посветити манифестима Мирољуба Тодоровића како бисмо указали на поетички значај електронских медија у сигнализму, затим компјутерској поезији и њеном значају у овом контексту. Када је о рецепцији дела реч указаћемо на промену односа према читаоцу, који добија значајнију улогу и на изванредан начин постаје коаутор.

Кључне речи:

Сигнализам, авангарда, електронски медији, компјутерска поезија

Промене које су се догодиле у 20. веку на пољу науке и уметности довеле су до новог схватања како живота тако и стваралаштва. Теорија релативитета, развој технике, Фројдово окретање подсвесном, појава филма као нове уметности, откриће ДНК. Ајнштајн је доказао да време и простор нису апсолутни, да је материја облик енергије и обрнуто, да се маса тела мења са његовом брзином. Године 1961. Јуриј Гагарин је полетео у свемир, а 1969. године Нил Армстронг крочио је на Месец. Године 1989. појавио се Интернет и количина информација доступних човеку почела је да расте невероватном брзином. Све ово померило је границе знања и јавио се осећај да је све могуће. Брзина путовања и размене информација довела је до нових схватања.

Крај 19. и почетак 20. века обележила је појава импресионизма, експресионизма и фовизма, након њих појављује се кубизам. Кубизам доноси револуцију у сликарству

укинувши перспективу која је од периода ренесансе доминирала. Идеја да сликарство (одн. уметност) треба да подражава стварност сада је укинута и кубисти се враћају *примитивном* стваралаштву. Откриће уметности прехиспанских култура на тлу Јужне Америке, афричке уметности, подразумева и нове идеје у приказивању стварности *кубизам руши перспективу којом се ренесанса толико поносила, и опредељује се за једно ново гледање које више мотришта повезује у једну слику.* (Повијест уметности у сликама, 2002: 156) Брак и Пикасо нису ни слутили какве ће промене у схватању уметности донети њихово стваралаштво. Видеоуметност, *body art*, *land art*, инсталације, концептуална уметност, као и виртуелна уметност постају део галеријских поставки широм света.

У књижевности писци почињу да руше границе теме и форме дела. Авангардни ствараоци прве половине 20. века заслужни су за спајање различитих уметности и постепено брисање граница међу њима. Аутори почињу да користе филмску технику, комбинују слику, колаж и реч приликом стварања књижевног дела. Футуристи прихватају нова открића на пољу технологије, обожавају машину.¹ Увођење електронских медија у књижевно стваралаштво омогућило је ауторима да на нов начин допринесу одбацивању прошлости и окрену се будућности и новим видовима стваралаштва. Окретање визуелном и гестовном начину комуникације морало је додатно подстаћи ствараоце ка окретању електронским медијима који пружају више могућности за експериментисање на пољу форме, али и садржине. Такође, окренутост егзактним наукама и њихово укључивање у књижевно стваралаштво погодује *стварању помоћу компјутера.* Авангардни ствараоци међу првима схватају да је технологија променила свет и почињу да стварају сопствени однос према тековинама новог света, независно од тога да ли је тај однос позитиван или негативан. Оно што су представници авангарде између два светска рата покушавали да остваре различитим средствима (превасходно медијима који су се тада појавили) након појаве компјутера и усавршавања нових програма постаје у потпуности могуће.

Компјутерска цивилизација омогућила је ствараоцима да се на други начин поставе према реципијентима нудећи им да допуне и измене дело или да бирају сопствени начин читања (хипертекст). Електронски медији подигли су интерактивност уметничког дела на виши ниво него икада. Однос човека и машине (у овом контексту пре свега компјутера) у другој половини 20. века и на почетку 21. века бива све компликованији самом чињеницом да се могућности деловања машине проширују и да машина може сада да учествује у процесу стварања, иако је човек тај који пише

програме како би је покренуо и који управља њом. Машина пружа нове видове креативности, јављају се нови правци у уметности. Неки програми омогућавају машини већи степен креативности и човек све мање може да контролише њен развој. Развој компјутера текао је невероватном брзином као и његова примена у свакодневном животу. Човек 21. века тешко да може да замисли живот без њега, али и технике уопште. Било би немогуће да се овакав развој технике у претходном веку није одразио и на стваралаштво.

Један од књижевних праваца који стоји на почетку електронске књижевности свакако је сигнализам. Радикалност сигнализма огледа се управо у истраживању нових могућности књижевности помоћу нових медија, пре свега електронских. Миливоје Павловић у *Кључевима сигналистичке поетике* сигнализам одређује као уметност технолошке и електронске цивилизације. Сигналисти су међу првима прихватили електронске медије и почели да се поигравају њима као новим средством уметничког израза. Компјутер за сигналистe није само предмет обожавања него и средство стварања. Година 1969. означава почетак стварања помоћу компјутера. Те године, на изложби сигналистичке и компјутерске поезије појављују се две компјутерске и једна визуелна песма. Миливоје Павловић уочава:

Тодоровићу је компјутер очигледно послужио као инструмент даљег ослобађања поезије од традиционалистичких образаца² и, што је важније, превазилажења чврстих граматичких и синтаксичких правила и стега.
(Павловић, 1999: 93)

Када је о рецепцији компјутерске поезије реч читаоцу је дата пуно већа слобода у тумачењу. Компјутерска песма је отворено дело и читалац може значајно да прошири спектар значења.

Међусобна сарадња којој авангардисти придају велики значај постаће значајно олакшана открићем Интернета. Такође, олакшана је и рецепција самим тим што је аутор у могућности да на Интернету у било ком тренутку објави дело, али је до изражаја дошла и интерактивност са читаоцима који су сада у могућности да активно учествују у стварању дела.³

Манифести сигнализма, које је објавио Мирољуб Тодоровић, као кључни сигналистички теоретичар и стваралац, значајно одређују природу правца. Тодоровић наглашава да је:

Наша цивилизација, коју без икаквих ограда, иако се налази тек на првом степену своје електронске и космичке експанзије, можемо назвати

планетарном, битно мења начин живота људи у досад апсолутно неупоредивим размерама. Ове промене, засноване, углавном, на све бржем усвајању технолошких средстава мењају и човеков однос према уметности. (Тодоровић, 1979: 9)

Масмедијална дифузна средства цивилизације друге половине двадесетог века: телевизија, филм, видеотејп, атакују како на реч, тако и на штампану страницу (књигу) као традиционално упориште књижевности. (Тодоровић, 1979: 9)

Када је реч о стварању помоћу нових средстава Тодоровић наглашава да:
Песник у сигнализму ствара сам или уз помоћ машина, математичких модела, где интуитивно, и имагинативно надограђује постигнуте резултате. Кроз графичку форму, помоћу материјала, објеката, звука, кинетичких направа и геста, он омогућава песми да изађе из безличја ствари и процеса природе и поведе свој дијалог са светом. (Тодоровић, 1979: 14)

Сигнализам, као покрет чији су ствараоци прихватили нове технологије на самом почетку, свакако је правац где се најдубље може уочити какве могућности ствараоцима нуди електронска ера. Поред могућности да дело буде доступно широј публици електронски медији нуде и нове могућности стварања. Форма (књижевног) дела у 20. веку је постала једно од најзначајнијих питања, а нови медији нуде ствараоцима могућности које до сада нису постојале. На самим почецима електронске уметности сигналисти су савладали страх од машине и бојазан да она спутава или чак уништава креативност. Ствараоци сигнализма показују да машина може да прошири поље креативности и да је најчешће само средство помоћу ког се ствара, али да омогућава аутору да на нов начин приступи стварању дела.

Комуникациони системи се усавршавају. Нова електронска ера створила је и ствараће све сложенија средства за информисање и комуницирање. Постојећи (национални) језици немоћни су када је у питању универзална комуникација. [...] Укидајући текуће језике са свим њиховим оптерећењима, сигналистичка поезија ће прећи у новој технолошкој ери на непосредно деловање путем чисто визуелних и фоничких средстава. (Тодоровић, 1979: 15)

У овом цитату уочавамо и Тодоровићево схватање нових медија као могућности за нове видове комуникације у којима поред језика песник/стваралац користи и друге медије како би комуницирао са читаоцима.

Компјутерска поезија само је један од елемената сигналистичке поезије. С обзиром на чињеницу да је једна од поетичких поставки сигнализма везана за спој књижевности и науке, компјутерска поезија јавља се као логичан след. Уметност бива све више окренута науци и научна и технолошка открића све више утичу на њу. Једна од поетичких поставки сигнализма управо је окретање науци и новим открићима. Сматрамо да је овакав став према научним достигнућима превасходно утицало на то да сигналисти схвате могућности нових медија већ приликом њиховог појављивања. Електронски медији пружили су додатне могућности и када је реч о истраживању подсвесног.

Компјутерска поезија је и поигравање вероватноћом. Песник бира речи и пише програм, али смисао песме, онако како га ми схватамо, доведен је у питање. Довођење познатог значења речи у питање отвара нове могућности тумачења и поигравања смислом. Речи се могу наћи у контексту у који их људски ум никада не би ставио и на тај начин отварају се нова значења. Број комбинација које можемо добити на овај начин превазилази досадашње могућности.⁴ Компјутерска поезија деконструира и синтаксу. Надреалистичка поезија, иако је претпостављала разарање структуре мисли и језика, ипак је вођена руком аутора који је могао да чини ситне исправке текста или се то дешавало несвесно. Компјутерска поезија одузима ову могућност самом чињеницом да програм није у могућности да разуме смисао речи него прати инструкције које му је задао аутор. Сходно овој чињеници значење песме зависи од читаоца, а не од аутора, посебно када у обзир узмемо компјутерске песме без интервенције аутора.⁵ У збирци *Свиња је одличан пливач* Мирољуба Тодоровића проналазимо неколико компјутерских песама. Сам аутор објашњава настанак ових песама наводећи да су

експерименти вршени на рачунару Економског института у Београду 1969. године. [...] на дигиталном компјутеру IBM 360 рачунарског центра Математичког института у Београду 1970. године. [...] табеле програмиране су и добијене на компјутеру IBM, систем 360, модел 30, 16 К по идеји аутора песама.

(Тодоровић, http://www.miroljubtodorovic.com/pages/Svinja_je_odlican_plivac.pdf)

Значај првих пројеката Мирољуба Тодоровића, односно стварање помоћу компјутера, треба сагледати и с обзиром на немогућност шире употребе компјутера у време када се они појављују. Приступ компјутерима тих година имао је мали број људи, па је сходно овоме мали број људи могао практично применити идеје овог типа. За само неколико деценија ситуација се променила толико да је данас скоро свако у

могућности да ради овакве експерименте. Иако су програми до данас усавршени и неке ко није програмер по струци било би веома тешко да напише један од програма који подржава идеје уметника, доступност компјутера и компјутерских програма је неупоредиво већа. Данас би понављање ових експеримената вероватно изгубило смисао, али сагледано у контексту тадашњих тенденција, било је веома значајно, превасходно са становишта савладавања страха од машине и увођења нових медија у књижевно стваралаштво. Истраживање овог медија је још увек у току и откривене су само неке од могућности које он пружа уметницима.

Поред Мирољуба Тодоровића који се поиграва речима и њиховим значењем, Спасоје Влајић се поиграва гласовима уводећи звучни ефекат као једини елемент који даје значење поезији, на тај начин он деконструише и саму реч, дајући првенство гласовима.

Миливоје Павловић у раду *Компјутерска поезија* наводи да се *компјутерско песничко стварање у сигнализму заснива на следећим основним методама: (1) на експерименту чији је циљ да се открију нове форме песничког исказа, (2) на спајању песничког језика и модерних техничких медија и (3) мултипликацији истих стваралачких идеја у различитим формама песничког изражавања (визуелно, звучно и сл.).* (Павловић: 2008б)

Увођење експеримента у стваралаштво неизбежно води откривању нових могућности стваралаштва. Експерименти на нивоу форме значајни су за све правце који су се јавили у књижевности 20. века. Проналазак компјутера омогућио је ствараоцима да на други начин приступе питању форме, да деконструишу линеарност, синтаксу, значење речи, али и саму реч. Такође, увођење нових медија у стваралаштво води комбиновању речи, звука и слике што код читалаца доводи до новог схватања дела⁶. Мултимедијалност тако постаје нови вид стваралаштва, нудећи могућност аутору да оно што не може да искаже помоћу речи искаже сликом или звуком. Читалац, с друге стране, треба да споји све ове елементе приликом приступа мултимедијалном (књижевном) делу.

Збирка Мирољуба Тодоровића, симболичног наслова *Киборг*, указује на виђење будућности човечанства и интерфејса човека и машине. Технологија постаје део човечјег тела, саставни део будућег човека. Граница између материјалног и нематеријалног постаје све мање видљива, а човеку више није довољно не само његово тело, него ни планета на којој живи. *Киборг* у том смислу представља превазилажење земаљског тела и земаљског знања. У песми истоименог наслова (*Киборг*) порука коју

шаље човек будућности постаје нематеријална и васионска, човек је у садејству са машином, као и природа и животиње (пчела):

*лебдиш сувих усана програмиран
на слепоочници ти цев препуна малих комета*

*пчеле облећу сунчану ћелију
кристали су у њиховој тамноцрвеној јетри*
(Тодоровић1: 14, www.rastko.rs)

Интернет као нови медиј пружио је ствараоцима нову могућност објављивања дела, као и комуникације са читалачком публиком. *Пројекат Растко* (www.rastko.net), као најзначајнији пројекат ове врсте, издваја сигнализам као посебну целину. На прегледан начин читаоци могу да се упознају са поетиком овог правца, као и делима најзначајнијих аутора. Поред овога, овај сајт је веома значајан и за истраживаче, јер садржи електронску библиотеку у којој можемо пронаћи есеје и радове о сигнализму, што значајно олакшава истраживање, скраћујући време које би потенцијални истраживач провео у скупљању литературе. Иако су на овом сајту превасходно објављени ранији радови, сада у електронској форми, у последње време објављују се и нови радови, које читаоци не могу пронаћи у штампаном издању.

Други значајан сајт јесте сајт Мирољуба Тодоровића (www.miroljubtodorovic.com). Тодоровић на сајту нуди читаоцу библиографију својих радова, електронска издања одабраних радова, интервјуе, визуелне и мејл-арт радове итд. Као и *Пројекат Растко* и овај сајт нуди низ спољних веза како би читаоци добили шири увид у стваралаштво сигналиста. Спољни сајтови читаоцу нуде могућност да се упозна са радом других аутора и значајно олакшавају истраживање сигналистичког стваралаштва.

Андреј Тишма на *You Tube*-у има свој канал на ком поставља радове и на тај начин их пружа на увид широј публици. Овај начин презентације нуди могућност постављања коментара, па аутор у сваком тренутку може добити повратну информацију, а заинтересовани за његово стваралаштво не морају чекати да његови видео радови буду само део галеријске поставке. Овај аутор у периоду 2000-2007. године објављује низ есеја под насловом *Електронска уметност и Интернет(1-5)*. Прва три есеја објављена су у ревији *Сигнал*, четврти у *Градини*, док је пети есеј објављен једино у електронском издању, на *Пројекту Растко*. На овом примеру

можемо видети и развој свести аутора о објављивању дела, есеја итд. Објављивање на Интернету пружа аутору могућност да дело објави неупоредиво брже, као и читаоцима да лакше дођу до њега. Такође, уочавамо и постепено изједначавање статуса дела објављених на Интернету, у електронској форми, са онима која су објављена у штампаном издању. Објављивање на Интернету нуди и могућност да аутор добије повратну информацију од стране читалачке публике.

Интермедијалност у сигнализму такође долази до изражаја. Тако Марина Абрамовић, сликарка, истражује слова о чему детаљно пише Мирољубу Тодоровићу 1971. Године. Видео стваралаштво Андреја Тишме води у другу димензију овог покрета. Славко Матковић и Љубиша Јоцић истражују стрип. Електронски медији могу пружити уметницима више могућности управо у оквиру истраживања, не само књижевности, него и других уметности.

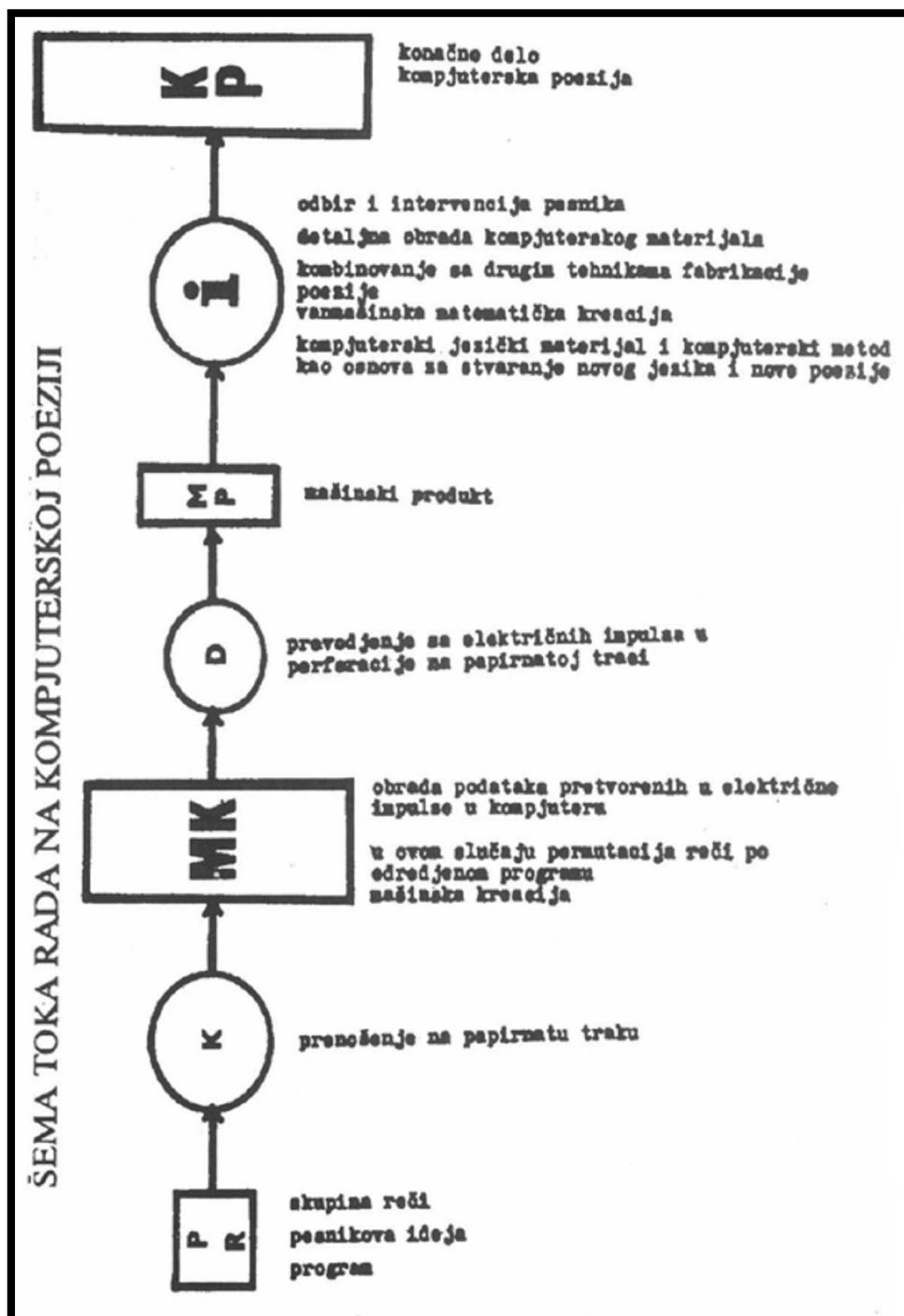
Један од значајних сегмената стваралаштва авангардних уметника представља и игра. Сигналистичко стваралаштво представља отклон од традиционализма и пружа висок степен слободе као један од предуслова за стварање. Слобода ствараоце доводи до иновације, и то, веома често, путем игре. Сама игра има корене у митском и ритуалном, самим тим и ирационалном, а ирационално је, као што је наглашено, значајна компонента сигналистичког стваралаштва. Адријан Марино наглашава да *духовна слобода поново открива у игри један од својих најомиљенијих домена. Авангарда која је по природи весела, свесна је овог „духа склоног игри“*. (Марино, 1998: 149-150). Исту традицију наставља и неоавангарда.

Сигнализам у српској књижевности стоји на почетку електронске ере. Сагледавањем односа сигнализма и нових медија можемо закључити да, иако се понекад чини да достигнућа у технологији воде ка крају уметничког стварања, машина бива само средство помоћу ког се ствара. Нови медији нуде нове могућности, али уметник је тај који даје печат делу и који одлучује о степену слободе који ће дати машини. С друге стране рецепција ових дела најчешће подразумева да реципијент активно учествује у стварању смисла. За разлику од традиционалног поимања рецепције, читалац/ гледалац/ слушалац је сада у позицији да и сам учествује у стварању па на изванредан начин постаје коаутор. Слобода која му је дата већа је него икада пре, а комуникација аутора и читалаца постаје двосмерна.

Нови медији доносе већу слободу ауторима нудећи им могућност интердисциплинарности, међу жанровима се, такође, губи јасна граница. Увођење електронских медија у књижевност погодује и фрагментарности и нелинеарности.

Значај електронских медија у стваралаштву сигнала је јесте у чињеници да у оквиру овог правца први пут у српској књижевности нови медији бивају озбиљно сагледани из нове перспективе, без страха од машине или краја књижевног стваралаштва. Такође, сигналисти, пре свега Мирољуб Тодоровић, већ након појаве првих компјутера и упоредо са првим делима у светској књижевности створеним помоћу ове машине, уводе електронске медије у српску књижевност. Све ово води ка естетици игре.

ПРИЛОГ:

Мирољуб Тодоровић, Шема тока рада на компјутерској поезији, *Киберно* 1970.

Белешке:

1 У стваралаштву футуриста машина је предмет обожавања, али не и средство помоћу ког аутор ствара. Такође, машина коју футуристи обожавају није нудила могућности које нуде електронски медији, пре свега компјутери, а онда и Интернет.

2 Иако у оквиру сигнализма не можемо говорити о хипертексту овде би требало нагласити да ова форма пружа највише могућности за ослобађање дела традиционалне форме, односно линеарности.

3 Овде као пример можемо навести пројекте у оквиру којих аутори на *мрежу* постављају недовршена дела нудећи читаоцима могућност коментарисања и одређених дописивања, затим пројекте у којима сваки читалац може постати стваралац дописујући одређено дело, додавањем поглавља (стварање *књиге над књигама*) и сл.

4 Иако се овде бавимо сигнализмом вредело би навести да су када је рађено хипертекст издање *Хазарског речника* Милорада Павића програмери израчунали да постоји преко два милиона начина на који можемо прочитати овај роман. За читаоца који одлучи да нелинеарно чита ово дело скоро је немогуће да два пута на исти начин прочита роман. Тако, сваким новим читањем, добијамо могућност да поглавља поставимо у нови контекст, а на тај начин отварају нам се и нова значења. На исти начин могуће је поигравање речима и њиховим постављањем у различите контексте.

5 Детаљну анализу компјутерске поезије дао је Миливоје Павловић у раду *Компјутерска поезија: Ослобођени језик и програмирани знакови* (Пројекат Растко, Сигнализам, 2008, www.rastko.net)

6 У књизи *Уметност као поступак*, Виктор Шкловски је 1907. године употребио термин *отстрањеније* (или онеобичавање). По Шкловском, који је сматрао да се наше опажање живота, па самим тим и књижевности, аутоматизује, функција уметности се заснива на отежавању рецепције дела, како бисмо дело *заиста видели*, односно видели другим очима. Уметност је по Шкловском поступак *отежале форме*. Открити читаоцу свет на нов начин значило је по Шкловском једину могућност да се он замисли над тим светом. И у психологији је познато да човек након неког времена престаје да придаје пажњу ономе што се стално понавља, или престаје да опажа предмете који га окружују. Начин да то променимо јесте да ставимо предмет у ново окружење. Исто је и са књижевним делом. Уколико се нека тема или форма понавља, након одређеног времена читалац престаје да опажа новине.

Шездесетих и седамдесетих година 20. века теоретичари књижевности (Стенли Фиш, Џонатан Калер, Волфганг Изер, Ханс Роберт Јаус) указују на значај читаоца у процесу одгонетања значења дела. Јаус је указао на чињеницу да значење дела није објективно,

као што су структуралисти покушавали да докажу, већ се актуелизује кроз процес читања.

Литература:

- Авангарда, 2000 – Авангарда, Теорија и историја појма, Приредио: Гојко Тешић, Народна књига, Београд, 2000.
- Анђелковић, 2007 – Анђелковић, Миливој, *Могућности електронске књижевности*, Пројекат Rastko, 2007, <http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/11260> (консултовано 28. 05. 2012)
- Де Торе, 2001 – Де Торе, Гиљермо, *Историја авангардних књижевности*, превела са шпанског Нина Маринковић, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови сад, 2001.
- Марино, 1998 – Марино, Адријан, *Поетика авангарде*, Авангардне естетске тенденције, С француског превеле: Мира Вуковић и Вера Илијин, Народна књига, Београд, 1998.
- Менович, 2001 – Менович, Лев, *Метамедији: избор текстова*, Превод Ђорђе Томић, Центар за савремену уметност, Београд, 2001.
- Павловић, 1999 – Павловић, Миливоје, *Кључеви сигналистичке поетике*, Просвета, Београд, 1999.
- Павловић, 2008 – Павловић, Миливоје, *Сигнализам у обзорју електронске ере*, Пројекат Растко, 2008, <http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/13068> (консултовано 25. 11. 2011)
- Павловић, 2008б – Павловић, Миливоје, *Компјутерска поезија, Ослобођени језик и програмирани знакови*, Пројекат Растко, 2008 <http://www.rastko.rs/rastko/delo/13069> (консултовано 28. 05. 2012)
- Повијест умјетности у сликама, 2002 – *Повијест умјетности у сликама*, Уредио Леонардо Марушић, Превод Дуња Барбарих и Рајна Маршанић-Јовановић, Leo-comerce, Загреб, 2002.
- Поповић, 2007 – Поповић, Тања, *Речник књижевних термина*, Logos Art, Београд, 2007.

- Тишма, 2007 – Тишма, Андреј, *Електронска уметност и Интернет (1)*,
Пројекат Растко, 2007,
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/11308> (консултовано 25.
11. 2011)
- Тишма, 2007 – Тишма, Андреј, *Електронска уметност и Интернет (2)*,
Пројекат Растко, 2007,
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/11309> (консултовано 25.
11. 2011)
- Тишма, 2007 – Тишма, Андреј, *Електронска уметност и Интернет (3)*,
Пројекат Растко, 2007,
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/11306> (консултовано 25.
11. 2011)
- Тишма, 2007 – Тишма, Андреј, *Електронска уметност и Интернет (4)*,
Пројекат Растко, 2007,
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/11311> (консултовано 25.
11. 2011)
- Тишма, 2007 – Тишма, Андреј, *Електронска уметност и Интернет (5)*,
Пројекат Растко, 2007,
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/11271> (консултовано 25.
11. 2011)
- Тишма, 2007 – Тишма, Андреј, *E-mail уметност*, Пројекат Растко, 2007,
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/delo/11310> (консултовано 25.
11. 2011)
- Тодоровић¹ – Тодоровић, Мирољуб, *Киборг*, <http://www.miroljubtodorovic.com/>
(консултовано 25. 11. 2011)
- Тодоровић, 1979 – Тодоровић, Мирољуб, *Сигнализам*, Градина, Ниш, 1979.